ॐ

स्वतंत्रता संग्राम मोहीम - किल्ले अंकाई-टंकाई
(१९-०८-२००७)

वन्दे मातरम् ! वन्दे मातरम् !!
सुजलां सुफलां मलयज शीतलां ।
सस्य श्यामलां मातरम् ।। १।।

१९ ऑगस्ट २००७, अंकाई - टंकाईवर हिंदुस्थानचा पहिला राष्ट्रध्वज डौलाने फडकत होता. आम्ही सर्वांनी ध्वजाला एकसाथ राष्ट्रीय सलामी दिली. डौलानं फडकणारा तो राष्ट्रध्वज पाहून आमचा ऊर अभिमानानं भरुन येत होता. आमच्या नजरा राष्ट्रध्वजावर खिळल्या होत्या. अशा धीरगंभीर आणि भारावलेल्या वातावरणात संघमित्राचा 'वन्दे मातरम्' चा नादमय मंत्रघोष काळजाचा ठाव घेत होता. होय! बंकीमचंद्रांना स्फुरलेलं, वेदमंत्राहूनही वंद्य, गुरुदेव रवींद्रनाथ आणि पं. विष्णू दिगंबर पलुस्करांसारख्या दिग्गजांच्या संगीत-गायनानं चेतविलेलं, 'आनंदमठ' चित्रपटातील हेमंत कुमारच्या लयबद्ध संगीतानं अन् लतादीदींच्या हृदयस्पर्शी स्वरानं अजरामर झालेलं आपलं मूळ राष्ट्रगीत - 'वन्दे मातरम्'! वारा देखील आपल्या सर्व शक्तीनिशी ते पवित्र सूर दूरपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करत होता. क्रांतिकारकाचं सळसळतं रक्तच जणू काही त्याच्या अंगात आज दौडत होतं. 'वन्दे मातरम्' चे स्वर कानी पडत असताना डोळ्यांसमोर नकळत 'अखंड' भारतमातेचं चित्र रेखाटलं जात होतं. आपल्या भरतभूमीविषयी रचलेला एक सुंदर संस्कृत श्लोक मला त्या वेळी स्मरत होता -

'गायन्ति देवा: किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते
भवन्ति भूय: पुरूषा: सुरत्वात् ।।'

प्रत्यक्ष देवांनाही आपला हेवा वाटावा अशा ह्या पवित्र भरतभूमीतला आपला जन्म ! या जन्माचं काही अंशी तरी सार्थक झाल्यासारखं त्या क्षणी आम्हा सर्वांना वाटत होतं !

औचित्य साधलं होतं या वर्षी जुळून आलेल्या एका दुर्मिळ त्रिवेणी संगमाच्या योगाचं! १८५७ चं पहिलं स्वातंत्र्यसमर पेटल्याला १५० वर्ष; २२ ऑगस्ट १९०७ रोजी क्रांतिकारक मादाम भिकाजी कामा यांनी भारतीय स्वातंत्र्याला जागतिक पातळीवर ओळख देण्यासाठी जर्मनीतल्या स्टुटगार्ट शहरात भरलेल्या 'इंटरनॅशनल सोशालिस्ट कॉन्फरन्स' मध्ये धिटाईनं पहिला राष्ट्रध्वज फडकवल्याला एक शतक; तर असंख्य शूरवीरांनी आपल्या प्राणांचं बलिदान ज्या एका ध्येयासाठी केलं, त्या भारतीय स्वातंत्र्याला यंदा ६० वर्ष पूर्ण झाली ! हा योग साधण्यासाठी सर्व गिरिभ्रमरांची मध्यवर्ती संस्था असलेल्या 'दुर्ग विकास' ने १८-१९ ऑगस्टला विविध संस्थांनी १५० हून अधिक गड-किल्ल्यांवर १०० वर्षांपूर्वीचा तों ध्वज एकाच वेळी फडकावून देशाला, तसेच प्राणांची आहुती दिलेल्या त्या सर्व ज्ञात-अज्ञात वीरांना अनोख्या

पद्धतीने स्मरणपुष्पांजली वाहून अभिवादन करायचा उपक्रम आखला होता. या हाकेला प्रतिसाद देऊन मुंबईच्या 'भरारी गिर्यारोहण संस्थेने' मनमाड जवळील सातमाळा रांगेतले शेवटचे जोडकिल्ले अंकाई-टंकाईवर ध्वजारोहणाचा कार्यक्रम रविवार, दिनांक १९ ऑगस्टला हाती घेऊन आपल्यापरीने खारीचा वाटा उचलला.

ट्रेकविषयी सांगण्यापूर्वी आधी थोडंसं या ऐतिहासिक ध्वजाविषयी ! भारताच्या या पहिल्या - वहिल्या तिरंग्यावर आपला आधुनिक तिरंगा बेतला आहे, असं म्हटलं तर फारसं वावगं ठरणार नाही. मादाम कामा, स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर आणि श्यामजी कृष्ण वर्मा यांनी एकत्रितपणे तयार केलेल्या या ध्वजामध्ये सर्वात वरचा हिरवा रंग इस्लाम धर्माचं प्रतीक, मधला भगवा हा शीख पंथियांचं द्योतक, तर खालचा लाल रंग हा हिंदूचा पवित्र रंग म्हणून अभिप्रेत होते. हिरव्या पट्टयावरील ८ कमळे ही तत्कालीन ८ प्रांतांची प्रतीके होती. (१) मुंबई (२) मद्रास (३) पूर्व बंगाल (४) पश्चिम बंगाल (५) युनायटेड प्रॉव्हिन्सेस ऑफ आग्रा अँड अवध (६) सेंट्रल प्रॉव्हिन्सेस (७) पंजाब आणि (८) वायव्य सरहद्द प्रांत. मधल्या भगव्या पट्टीवर ज्यांच्याभोवती संपूर्ण स्वातंत्र्यसमर पेटून उठले असे दोन शब्द - 'वन्दे मातरं', तर खालच्या लाल पट्टयांवर सूर्य आणि चंद्र - भारतातल्या हिंदू आणि मुस्लिम या दोन प्रमुख धर्मांची श्रद्धास्थाने !

हा ध्वज 'बर्लिन कमिटी ध्वज' म्हणूनही ओळखला गेला, तो बर्लिनस्थित भारतीय क्रांतिकारकांनी याचा सक्रीय वापर केला म्हणून. तसंच, 'मेसापोटेमिया' म्हणजेच आजचा आधुनिक इराक, इराण - तुर्कस्तान – सिरिया आणि जॉर्डनच्या काही भागांतदेखील (टायग्रिस आणि युफ्रेटिस या नद्यांमधला भूप्रदेश) सक्रीयपणे वापरला गेला असा उल्लेख आढळतो.

जर्मनीतील त्या परिषदेत ध्वज फडकवल्यावर मादाम कामांनी भावनापूर्ण आवेशात या ध्वजाविषयी उद्गार काढले होते -

"This flag is of Indian Independence ! Behold, it is born ! It has been made sacred by the blood of young Indians who sacrificed their lives. I call upon you, gentlemen, to rise and salute this flag of Indian Independence. In the name of this flag, I appeal to lovers of freedom all over the world to support this flag !"

१५ जुलै, २००७ रोजी आयोजित केलेल्या गिरिमित्र संमेलनातच या स्वतंत्रता संग्राम मोहिमेची माहिती देण्यात आली. अमितनं ध्वजारोहणासाठी मनमाडच्या 'अंकाई-टंकाई' किल्ल्यांची जोडगोळी निवडली. आमचा अमित मेंगळे म्हणजे 'भरारी गिर्यारोहण संस्थेचा' एक सक्रिय संस्थापक सदस्य ! उन्मेष जाधव, अंकुश वीरकर (आमचे मामा) हे देखील त्याचे भरारीचे निष्ठावान सवंगडी! ही संस्था गेली सलग १२ वर्ष 'पन्हाळगड-पावनखिंड-विशाळगड' मोहीम पंढरीच्या वारीइतकीच भक्तीभावानं राबवते आहे. सध्याच्या धावपळीच्या, धकाधकीच्या जीवनात एखादं कार्य एवढ्या विलक्षण तळमळीनं, नित्यनेमानं पार पाडणं, ही

खरंच कौतुकास्पद बाब आहे. त्यामुळं, अशा संस्थेबरोबर स्वतंत्रता संग्राम मोहिमेत सहभागी व्हायला मिळणं, हे माझं सद्भाग्यच !

मनमाडचे डी.डी. पाटील सर आणि अमित यांचे मैत्रीचे धागे अशाच पन्हाळगड-विशाळगड मोहिमांतून घट्ट विणले गेलेले! अमितनं सरांशी संपर्क साधून त्यांना स्वतंत्रता संग्राम मोहिमेची सर्व माहिती दिली. सरांनीही दिलदारपणे आम्हा सर्वांना पाहुणचारासाठी अंकाई - टंकाईवर निमंत्रिलं. ते स्वत: आणि गावातील काही अन्य दोस्तमंडळी या मोहिमेत सहभागी होणार होते, हे सांगणे न लगे!

अमित आणि संघमित्राचीही (सौ. अमित) मग माणसांची जमवाजमव सुरू झाली. ‘बाल-तरुण-वृद्ध’ या तीनही गटांच्या प्रतिनिधींनी या मोहिमेस प्रतिसाद दिला आणि १५ जणांचा वीरचमू अमितच्या नेतृत्वाखाली अंकाई - टंकाईवर आरोहण करण्यास सिद्ध जाहला.

१८ ऑगस्ट, शनिवारी रात्री मुंबई-वाराणसी महानगरी एक्सप्रेसमध्ये आम्ही स्थानापन्न झालो आणि गाडीनंही लगबगीनं मनमाडच्या दिशेनं कूच केलं. आरती काकूंनी स्वत: करुन आणलेल्या पुरणपोळीचा रात्री १२.३० वाजता फन्ना उडविल्यावरच मला शांत झोप लागली. पहाटे ५.१५ वाजता सर्वजण मनमाडला पोहोचलो. डी.डी. पाटील सर आणि त्यांचे सहकारी भोये सर स्वागताला हजरच होते. सदैव हसतमुख, प्रसन्नचित्त चेहरा ठेवणं फार कमी माणसांना जमतं ! पाटील सर ह्याला एकदम अपवाद ! अमितकडून पाटील सरांबद्दल थोडीफार माहिती मिळाली. मनमाडच्या शाळेत चित्रकलेचे शिक्षक, लष्करात काही काळ नोकरी, चित्रपटांत केलेल्या लहान भूमिका, इत्यादी. सर्वांच्या ओळखीपाळखी झाल्या. स्टेशनवरच्या अतिथी विश्रामगृहात आम्ही सर्व ताजे तवाने झालो. एखादी नववधू जितक्या प्रेमानं, नवलाईनं आपला संसार थाटेल, त्याच नवलाईनं भूषणनं आपल्या sack मधल्या वस्तू, कपडे त्या विश्रामगृहात एका कोनाड्यात आवराआवरी करताना थाटल्या. ट्रेकमध्ये इतका नीटनेटकेपणा खरंच शोभून दिसत नाही हो !

असो! आम्ही स्टेशनवरच्या पुलाच्या पायऱ्या उतरत होतो. कडेलाच एका माणसाचा डोळे मिटून ‘साईनाथ, साईराम’ असा जप चालला होता. सकाळच्या प्रसन्न वातावरणात देवाचं नाव ऐकायला छान वाटत होतं, पण तेव्हाच तुकोबांच्या ‘भिक्षापात्र अवलंबिणे। जळो जीणे लाजिरवाणे।’ या ओळी मनात विचारांचं रान माजवत होत्या. थोडं पुढे जातो, इतक्यात त्या जपाच्या मागे -

‘आठ आने कुनी टाकत नाही
त्यात चनं-फुटानंबी येत नाही !’

अशा अगदी चालीवर म्हटलेल्या ओळी ऐकू आल्या आणि मनातल्या मनात त्या माणसाच्या बरव्या अन् वास्तव कवित्वाला मी सलाम ठोकला.

पाटील सरांच्या सौजन्याने न्याहारीची आयतीच सोय झाली होती. सर्वांचा एक वडापाव खाऊन झाल्यावर मामांनी त्या माणसाच्या गाण्याच्या चालीवर पुन्हा एकदा वास्तव ओळी रचून म्हणायला सुरुवात केली -

'एका वड्यात प्वाट भरत नाही
त्यात आमचं अज्याबात भागत नाही !'

आमची हसून हसून पुरेवाट झाली. मामांच्या मिष्किल स्वभावाची ही पहिली झलक होती. पुढे सबंध ट्रेकभर काही ना काही कोट्या करत त्यांनी सर्वांना हसतखेळत ठेवलं.

आम्ही वड्यांना पोटात भरल्यावर मग टेम्पोने आम्हाला त्याच्या पोटात भरलं आणि आमच्या ध्येयाच्या दिशेने टेम्पो धावू लागला. साधारण ८ कि.मी.चा रस्ता होता. रस्त्याच्या दुतर्फा डोलत असलेली ज्वारीची शेतं आम्हाला लवून मानाचा मुजरा करत होती. खंड्याचं (धीवर) झालेलं ओझरतं लोभस दर्शन आम्हाला सुखावून गेलं. टेम्पोतून खाली उतरलो तर समोरच अंकाई-टंकाई जोडगोळी स्मितहास्यानं आमचं स्वागत करत होती. अंकाई-टंकाईला जोडणारी देखणी तटबंदी जणू आकाशाच्या कंठी लफ्फा शोभून दिसावा, तशी वाटत होती.

मेजरच्या ढाब्यावर पुन्हा एकदा चहापाणी करुन अंकाईच्या पायथ्याशी असलेल्या अंकाई गावात प्रवेश करते झालो. गावकऱ्यांना आमच्या येण्याचं प्रयोजन सांगितलं. त्यांचं खूपच सहकार्य लाभलं. अर्थात ही सोयसुध्दा आमच्या मित्रांमुळेच होऊ शकली. तसे हे अंकाईकर आम्हा दुर्गभ्रमरांमध्ये प्रसिध्द आहेत. ते त्यांच्या ह्याच मदतीला धावून जाण्याच्या वृत्तीमुळे. गावातून वर सामान, शिधा न्यायचा झाल्यास अडचणीला धावून येतातच, पण नेणावळीचा एक पैसाही घेत नाहीत. आमच्यासारख्या प्रत्येक गोष्ट पैशात मोजणाऱ्यांना ही सणसणीत चपराक आहे.

टंकाईच्या पायथ्याशी असलेली कोरीव लेणी आमचं लक्ष वेधून घेत होती. दगडी खांब, त्यावर कोरलेली सुरेख नक्षी पाहण्यात सर्वजण हरखून गेलो होतो. इथं दुर्मिळ अशी दुमजली सुस्थितीतली जैन आणि ब्राह्मणधर्मीय लेणी आम्ही पाहिली. ही लेणी आणि अजिंठा लेणी एकाच काळातील असावीत, असा कयास आहे. (इ.स. ५ वे ते ११ वे शतक) मात्र इथला दगड ठिसूळ आहे, असं लक्षात आल्यामुळे काही गुहांचं खोदकाम अर्धवट सोडून देण्यात आलं असावं, असं स्थानिक लोकांकडून समजलं. एका गुहेत जगदंबेच्या मांडीवर श्री गणेशाची मूर्ती कोरलेली आहे. शेंदूर फासलेली ती सुरेख मूर्ती पाहून मन प्रसन्न झाल्याशिवाय राहत नाही. इतर गुहांमध्ये द्वारपाल, गजारुढ इंद्र व इंद्राणी, पद्मासनस्थ दिगंबर जैन, शांतीनाथ, पार्श्वनाथ, मोरांचं सुबक नक्षीकाम केलेले खांब अस कोरीव काम आम्हाला आढळलं.

अंकाई लेण्यांच्या शेजारुनच अंकाई-टंकाई किल्ल्यांना जोडणाऱ्या खिंडीपर्यंत जाणाऱ्या कातळात खोदलेल्या पायऱ्या सुरु होतात. लेणी नजरेत साठवून आम्ही खिंडीच्या दिशेनं मार्गक्रमण सुरु केलं. पायऱ्या निसरड्या झाल्या असल्यामुळे मामांनी बाळ पुष्करचा हात आपल्या हातात धरला होता. पण पुष्कर जणू काही आपणच मामांना आधारासाठी हात देतोय अशा थाटात पुढे चालत होता आणि चालता चालता मामांना सूचनावजा आदेश देत होता. आजकाल अभावानेच आढळणारा पाल्य-पालकामधला तो निखळ 'संवादु' मी मात्र छान enjoy करत होतो.

ही खिंडीतली तटबंदी आजही भरभक्कम स्थितीत उभी आहे. खिंडीत पलीकडून सहज वर चढता येऊ नये म्हणून आणि दोन्ही किल्ले इतर ठिकाणी असलेल्या उभ्या कड्यांमुळे काबीज करायला कठीण असल्याने खिंडीतील तटबंदी तेवढी भक्कम बनविण्यात आली असावी. खिंडीतून उजवीकडे टंकाईला जाणारी वाट आम्ही धरली. २०-२५ मिनिटांच्या वाटचालीनंतर आम्ही टंकाईवर पोहोचलो. टंकाईची उंची (२७८८ फूट) अंकाईपेक्षा (३१५२ फूट) किंचित कमी असल्यामुळे समोरच अंकाईचा किल्ला आम्हाला दर्शन देत होता. भासत होतं की, तो जणू आमच्या वाटेकडे डोळे लावूनच बसला आहे.

टंकाईचा गडमाथा म्हणजे साधारण चौकोनी आकाराचं भलं मोठं पठारच! ह्याच्या पूर्वेकडच्या टोकाला जुजबी तटबंदी आणि बुरूज दिसतो. या चौकीतून अंकाई किल्ल्यावर पहारा ठेवला जात असे. तसंच, धाकट्या टंकाईचा उपयोग थोरल्या अंकाईला लागणारी अन्नसामुग्री पाठविण्यासाठी कोठारासारखा होई, असे उल्लेख सापडतात. सध्या भग्नावस्थेत असलेलं महादेवाचं एक मंदिर आणि जवळच असलेलं छोट तळं या पलीकडे टंकाईच्या माथ्यावर आता काही अस्तित्वाच्या खुणा शिल्लक नाहीत. त्यामुळं, सभोवतालचं निसर्गसौंदर्य आणि हवी हवीशी वाटणारी शांतता अनुभवण्यासाठी हिवाळ्यात टंकाईवर तंबू ठोकायचा, असा मनसुबा आम्ही रचला. टंकाईच्या अंगाखांद्यावर यथेच्छ बागडताना हुबेहूब हाताच्या अंगठ्यासारख्या आकाराची 'हडबी' ची शेंडी (जणू प्रतिकर्नाळाच...!) बाजूचा गोरक्षगड, खानदेश आणि गोदावरीचं खोरं पाहून घेतलं. या प्रदेशावर नजर ठेवण्यासाठी हे दोन भक्कम किल्ले बांधण्यात आले असावेत.

या काहीशा अज्ञात जुळ्या भावंडांचा इतिहास मात्र मोठा रोमांचक आहे. जवळपास सातवाहनांच्या काळात हे किल्ले बांधले गेले असावेत, असं मानलं जातं. महान तपस्वी अगस्ती ऋषींनी या डोंगरावर काही काळ वास्तव्य केल्याची आख्यायिका आहे. म्हणून या डोंगराला 'अगस्तीचा डोंगर' असंही म्हणतात. सन १६३५ मध्ये अंकाई-टंकाई, अलका व पालका हे किल्ले शहाजहानचा सेनापती खानजहान याने घेतल्याचा उल्लेख आढळतो. हे किल्ले शिवाजी महाराजांच्या अखत्यारीत असल्याची कुठेही नोंद आढळत नाही. मोगलानंतर हे किल्ले हैदराबादच्या निजामाच्या ताब्यात गेले. १७५२ मध्ये निजामाबरोबरच्या भालकीच्या तहात मराठ्यांकडे आले. ५ एप्रिल १८१८ रोजी एकही गोळी न झाडता व रक्ताचा एकही थेंब न सांडता अलगद ब्रिटिशांच्या हातात आयते गेले.

इतिहासाच्या तपशीलात थोडं अधिक खोल शिरायचं असेल, तर नाशिक गॅझेटियरमध्ये दिलेली माहिती फारच उपयुक्त आहे. कॅ. मॅकडॉवेल यानं ४ एप्रिल १८१८ रोजी काही प्रतिनिधी पाठवून अंकाईच्या किल्लेदाराशी वाटाघाटी सुरु केल्या, पण त्या अयशस्वी झाल्याने ५ एप्रिल १८१८ रोजी कॅ. मॅकडॉवेल याने दोन मोठ्या तोफांचा मारा या किल्ल्याच्या पायथ्याशी असलेल्या खेड्यावर दुरून केला. त्या तोफांचा मारा पाहून आपला टिकाव ब्रिटिशांपुढे लागणार नाही, असं वाटून अंकाईचा किल्लेदार ब्रिटिशांना शरण गेला आणि त्याने किल्ला त्यांच्या हवाली केला. त्या वेळी किल्ल्यावर ३०० लोकांचे लष्कर होते. युद्धासाठी सुसज्ज ४० तोफा होत्या. ४० तोफांचे गोळे आणि बराचसा दारुगोळा, तसंच १२००० रुपयांचा खजिना ब्रिटिशांना या किल्ल्यावर सापडला.

या किल्ल्यावर जर लढण्यासाठी ४० तोफा सुसज्ज होत्या, तर अंकाईच्या किल्लेदाराने लढणं आवश्यक होतं. जर किल्लेदाराने वरून तोफांचा मारा सुरु केला असता, तर त्यातून कदाचित या भागातील मालेगाव, चांदवड, त्र्यंबकेश्वर, धोडप, साल्हेर, मुल्हेर आदी किल्ल्यांचे किल्लेदार सावध झाले असते आणि त्यांनी ब्रिटिशांना प्रतिकार करुन सळो की पळो करुन सोडलं असतं. इतिहासाकडून अशा शिकण्यासारख्या, धडे घेण्यासारख्या बऱ्याच गोष्टी आहेत.

या दोन किल्ल्यांची भौगोलिक रचना आजसुध्दा महत्वाची जाणवते. संपूर्ण सपाटीचा प्रदेश, मनमाड, दौंडमार्गे पुणे आणि औरंगाबादमार्गे हैदराबादकडे जाणारी रेल्वे व रस्ते वाहतूक यावर आजसुध्दा इथून नजर ठेवता येऊ शकेल.

पहिला ध्वजवंदनाचा सोहळा आम्ही टंकाईवर पार पाडला. अमितनं सुरुवातीला आम्हाला काही सूचना दिल्या - "आजच्या ट्रेकचा मुख्य कार्यक्रम 'ध्वजवंदन' हाच आहे. सर्वांनी अत्यंत शिस्तबद्धपणे हा कार्यक्रम साजरा करुया. ध्वजवंदनाची काही संहिता असते. ध्वजाच्या जागेपासून साधारण ६ फुटांच्या अंतरावर उभं राहायचं आहे. आपल्या पुढच्या व्यक्तीपासून एका हाताच्या अंतरावर उभं राहायचं आहे. मोहीम प्रमुख ज्यावेळी 'सावधान ! ध्वज को सलामी देंगे - सामने सलामी' अशी आज्ञा देईल, तेव्हा सर्वांनी एकाच वेळी ध्वजाला सलामी द्यायची आहे. सलामी नंतर केवळ एक व्यक्ती 'वंदे मातरम्' म्हणेल. कोणीही टाळ्या वाजवू नयेत. नंतर सर्वजण आपलं राष्ट्रगीत 'जन-गण-मन' खड्या आवाजात म्हणतील. या नंतर विश्रामची आज्ञा दिली जाईल. अंकाईला जाताना ध्वजावतरण केले जाईल."

"ह्या गड किल्ल्यांवर आपण वारंवार येणार आहोत. त्यांचं गत वैभव जपणं आपल्याच हातात आहे. दुर्गसंवर्धनाच्या दिशेनं आज प्रत्येकाने पाऊल उचलण्याची वेळ आली आहे. त्यामुळे आजच्या दिवशी छत्रपती शिवाजी महाराजांना स्मरून आपण एक शपथ घेणार आहोत. ती शपथ असलेला फलक आपण अंकाईवर लावणार आहोत. "

१०० वर्षांच्या त्या स्वातंत्र्यनिशाणीला आम्ही सलामी दिली, तेव्हा आमचा ऊर अभिमानानं भरून आला. डोळ्यांवाटे निघालेल्या अश्रुरूपी फुलांची आम्ही श्रद्धांजली वाहिली. संघमित्रानं अतिशय सुरेल स्वरात लतादीदींनी आनंदमठ चित्रपटात गायलेलं 'वंदे मातरम्' आळवलं. कार्यक्रम संपल्यावर सर्वांनीच (अगदी अमितनंसुद्धा !) संघमित्राच्या वंदे मातरम् ला मनमुराद दाद दिली. हो! सांगायचं राहूनच गेलं ! संघमित्रा म्हणजे प्रख्यात शास्त्रीय व नाट्यगीत गायिका बकुळ पंडीत यांची सुकन्या ! त्यामुळं आईचे गुण अंगी (कंठी !) बाणणं हे ओघाने आलंच ! 'वंदे मातरम्' नंतर राष्ट्रगीत गाऊन सर्व ज्ञात अज्ञात त्यागमूर्तींना आम्ही मनोमन वंदन केलं. मला त्या क्षणी कविवर्य बा. भ. बोरकरांच्या काव्यपंक्ती स्मरल्या -

'यज्ञी ज्यांनी देऊनि निज शिर
घडिले मानवतेचे मंदिर ।
परी जयांच्या दहनभूमिवर
नाही चिरा नाही पणती ।'

स्वातंत्र्याच्या धगधगत्या अग्निकुंडात ज्या असंख्य शूरवीरांनी आपल्या प्राणरूपी समिधा हसतहसत अर्पण केल्या, ज्यांच्या बलिदानामुळं आज आपण ताठ मानेनं जगत आहोत, त्या सर्वांच्या स्मृती सर्वांनीच आपल्या मनात सदैव जागवायला नकोत का?

योगायोगाने थवी काकांचा २२ ऑगस्ट रोजी ६० वा वाढदिवस होता. त्यामुळं त्यांनीही सर्वांना गोळ्या वाटल्या. थवी काका तर एखाद्या तरुणाला लाजवेल अशा सळसळत्या उत्साहानं गडावर वावरत होते. काकांना दीर्घायुष्याचं अभिष्ट चिंतन करुन, त्यांनी दिलेल्या गोळ्या आपापल्या तोंडात टाकून आम्ही त्या गोळ्यांना मात्र चटकन अल्पायुषी करते झालो !

आता आम्ही आल्यामार्गाने खाली खिंडीत उतरुन अंकाईवर चढाई सुरु केली. पायऱ्यांजवळच पाण्याची तीन टाकी व्यवस्थित बांधून काढली होती. या किल्ल्यात प्रवेश करण्यासाठी सात तट ओलांडावे लागतात. सर्वात खालची वेस अतिशय भक्कम बांधलेली असून ती संरक्षणाच्या दृष्टीने मजबूत आहे. पहिल्या वेशीतून वर गेल्यावर एका बिकट नागमोडी वाटेने वर जावं लागतं. या ठिकाणी खडकात खोदलेल्या पायऱ्या आहेत. त्या पायऱ्या चढून गेलं म्हणजे पुन्हा एक दरवाजा आणि तटबंदी लागते. त्यातून पुढं गेलं की एक अरुंद नागमोडी पायऱ्यांचा रस्ता खडकाच्या कड्याकडे जातो. येथेही एक दरवाजा असून त्याच्या बाजूला तटबंदी आहे. या तटाचं वैशिष्टय म्हणजे या तटावर बसून केवळ पंचवीस माणसं दगडाच्या सहाय्याने वाटेल तितक्या लोकांस वर येण्यास प्रतिबंध करु शकतात. हाच एकमेव मार्ग जाण्यासाठी आहे. एका वेळी एकच माणूस वर जाऊ शकतो.

अंकाईचे हे इथले सोपान इतके उंच होते, की या पायऱ्या किल्ल्यावर घेऊन जातील की थेट स्वर्गात, अशी शंका मनाला चाटून गेली. परंतु, हिंदू - इस्लाम, दोन्ही धर्मांची श्रद्धास्थाने वर असल्या कारणाने बऱ्याच लोकांची वर्दळ पाहिली आणि जरा हायसं वाटलं.

अधूनमधून श्रावणसरी बरसत होत्या आणि आमची मनं चिंब भिजवीत होत्या. ऊन-पावसाचा लपाछपीचा खेळ बहरत आला होता. अशावेळी मला कुसुमाग्रजांच्या श्रावण ओळी आठविल्याशिवाय राहिल्या नाहीत -

‘पसरा नाचरा, जरासा लाजरा
सुंदर साजरा, श्रावण आला
मेघात लावीत, सोनेरी निशाणे
आकाश वाटेने, श्रावण आला !’

कविवर्य बा.भ.बोरकरांनी तर श्रावणाला आपण होऊन येणाऱ्या साजणाचीच उपमा दिली आहे -

‘पाऊस श्रावणी हासला बाई, लेऊन जरतारी साज
आपण होऊन साजण तसा, अंगणी आला गे आज !’

अशाच श्रावणाच्या ओळी मनात गुणगुणत, डोळ्यांत आजूबाजूचं निसर्गसौंदर्य साठवून घेत आम्ही अंकाईचे सोपान चढत होतो. साधारण अर्ध्या तासाच्या वाटचालीनंतर एकदाची ती अगस्ति ऋषींची गुहा आमच्यावर प्रसन्न झाली आणि तिनं आम्हाला दर्शन दिलं! ही अगस्ति ऋषींची गुहा सर्वात उजवीकडची ! तिच्या अलिकडेच दोन गुहा गडाच्या टेंगळाखाली पोटात खोदलेल्या दिसल्या. त्यातील डावीकडची गुहा सहलसंसार मांडायला योग्य आहे. 'सीतागुंफा' म्हणतात तिला ! मधल्या गुहेत गुरांनी आपलं वसतिस्थान मांडलं आहे. अगस्ति ऋषींची गुहा छान प्रशस्त आहे. इथं संगमरवरी लाद्यांची जमीन आहे. इथं वीजही पोहोचलेली आहे. गुहेत नवीनच प्रतिष्ठापना केलेल्या श्री व्यंकटेश, अगस्ति ऋषी आणि राम-लक्ष्मण-सीतेच्या सुरेख संगमरवरी मूर्ती आहेत. या गुहेसमोर एक मोठा पिंपळपार आहे. पारावर मारूतीची स्थापना झालेली आहे. तळेगावच्या गिरिभ्रमण संस्थेनं पारावर एक फार छान फलक लावला होता. फलकावर लिहिलेलं होतं -

'येतील लाटा जातील लाटा
क्षणिक जीवन लाटेचे।
या लाटेवर फडकत ठेवा
भगवे निशाण शिवबाचे ।।'

इकडच्या भागात अगस्ति ऋषींचं हे मंदिर भाविकांचं लाडकं असल्यामुळे बऱ्यापैकी वर्दळ इथं असते, असं पाटील सरांनी सांगितलं. आम्ही गुहेजवळ आलो, तेव्हा आम्हाला अजून एकदा सुखद प्रत्यय आला. मकरंद चितळे, प्रवीण व्यवहारे, राजेंद्र ठाकरे, श्री. भोये, श्री. परदेसी या आमच्या शिक्षक मित्रांनी मस्त गरमागरम कांदेपोहे आयतेच आमच्या हातात सरकवले. टंकाई ते अंकाई अखंड अर्ध्या - पाऊण तासाचे परिश्रम घडले होतेच. त्यात एवढा प्रेमळ आग्रह आम्हालाही मग मोडवला नाही आणि आधी सर्वांनी पोटोबाची पूजा केली. इतक्या चविष्ट पोह्यांना नकार देणे म्हणजे अन्नाचा अपमान झाला असता ! पोटातली आग विझवल्यावर आम्ही अंकाईच्या बालेकिल्ल्यावर स्वारी केली.

गडाच्या सर्वोच्च ठिकाणाहून चौफेरचा विहंगम देखावा पाहाताच राहावा असं वाटत होतं. पश्चिमेस गोरखगड, वायव्येस हडबीची शेंडी, उत्तरेला मनमाड जंक्शन आणि शहर, पूर्वेला टंकाईचं विस्तीर्ण पठार झक्क दिसत होतं. ध्वजारोहणाला साजेशी जागा शोधून भरदुपारच्या १२ च्या सूर्याला साक्षी ठेवून पुन्हा ध्वजाला सलामी दिली. इथे मात्र आम्हा १५ मुंबईकरांना आमच्या मनमाडच्या मित्रांचे परिवारसुद्धा सामील झाल्याने आम्ही ३० जणांनी मिळून हा सोहळा पार पाडला. पुन्हा एकदा 'वंदे मातरम्' आणि राष्ट्रगीताचं गायन झालं. वीररसात्मक गाणीही झाली. संघामित्राचं 'शतकांच्या यज्ञातुन उठली एक केशरी ज्वाला ...', आशिषचं 'म्यानातून उसळे तलवारींची पात...', दीप्तीनं म्हटलेला 'गुणी बाळ असा जागसी का रे वाया' हा शिवरायांचा पाळणा, माझं 'रणी फडकती लाखो झेंडे अरुणाचा अवतार महा...', पाटील सरांनी मांडलेला 'गोंधळ' तसंच 'आकाशी झेप घे रे पाखरा... '! एकंदरीत गाण्याची मैफल छानच रंगली होती. ती संपूच नये असं वाटत होतं. पण आम्हाला वेळेवर परतीची वाट सुदधा धरायची होती. त्यामुळं, मी संदीप खरेनं रचलेले 'असमर्थाचे मनातलीचे श्लोक' म्हणून, सर्वामध्ये हशा पिकवून मैफिलीची गोड सांगता केली.

मग आम्ही बालेकिल्ल्यावरुन खाली उतरुन गडफेरीकरता पश्चिमेकडची वाट धरली. वाटेवर उजवीकडे चौकोनी खोदीव तलाव आणि तलावाच्या मध्यभागी एक मंदिर दिसलं. इथून आणखी पुढं गेल्यावर एकापुढे एक दोन तलाव आहेत. बरीच मंडळी तलावात डुंबण्याचा आनंद लुटत होती. गडाच्या पश्चिम टोकाजवळ एका चिरेबंदी वाड्याचे उद्ध्वस्त अवशेष आम्ही पाहिले. वाडयाच्या मध्यभागीच एक मोठा हौद बांधला आहे. हौदाच्या उत्तरेला एक भुयार आहे. पण त्याचं तोंड बंद केलेलं दिसलं. अवशेषांवरुन तो वाडा किती भव्य असला पाहिजे याची आम्हाला कल्पना आली. आता पोटात कावळे कोकलू लागले होते, त्यामुळं आम्ही अगस्ति ऋषींच्या गुहेच्या रोखानं माघारी फिरलो.

गुहेत विजय बेंदारच्या आग्रहाला मान देत मस्तपैकी चारीठाव जेवलो. इथे आमची खाली जेवणाची पंगत बसली होती आणि वर छतावर असलेल्या घरट्यांमधून चिऊताईच्या पिल्लांच्या पंगती चिवचिवत होत्या. चिमण्या अविश्रांतपणे आपल्या पिल्लांना प्रेमाने खाऊचे घास आणून भरवत होत्या. आमची आपापसांत थट्टा मस्करी चालू होतीच. हो! सांगायचं राहिलंच ! गुहेसमोरच श्री. निवृत्ती पवार यांचं पेढ्यांचं टपरीवजा दुकान आहे. गावोगावी जत्रांमधून पेढे विक्री करणं हा त्यांचा पोटापाण्याचा व्यवसाय ! मात्र शिधा घेउन आलेल्या, थकल्या- भागलेल्या ट्रेकर्ससाठी ते स्वेच्छेने मोफत जेवण बनवतात. ट्रेक करुन थकून भागून आल्यावर, अजिबात न खपता पोटातल्या कावळ्यांना असं आयतं चविष्ट जेवण खाऊ घालायला देणं, हा स्वर्गीय अनुभव ज्यांनी उपभोगलाय, त्यांनाच कळेल ! जेवण झाल्यावर गुहेच्या बाहेरच आम्ही शपथ असलेला फलक लावला. त्या शपथेचे शब्दन् शब्द खरं तर आमच्या काळजावरच कोरले जात होते !

परतीचे वेध लागल्याने अंकाईला ‘राम राम’ करुन आम्ही गड उतरायला घेतला. पाऊण तासाने पायथ्याशी पोचून पुढची १५-२० मिनीटं तंगडतोड करुन हमरस्त्याला लागलो. अंकाई - टंकाईला डोळ्यांत पुन्हा एकदा साठवून त्या दुर्गद्वयीचा भरल्या अंत:करणाने निरोप घेतला. मित्रांच्याच मदतीने रिक्शा करुन तपोवन गाडीच्या वेळेत मनमाड स्टेशनवर दाखल झालो. इथून पुढे मनमाडच्या मित्रांची कवच कुंडले असणार नव्हती. याचा प्रत्यय आम्हाला लगेचच आला. आम्ही गाडीत चढण्याचा चमत्कार घडवून, बाचाबाची करत कसेबसे आसनस्थ झालो, तेव्हा प्रत्यक्ष ट्रेकचा थकवा कमी होता हे जाणवलं आणि त्याबद्दल आमच्या शिक्षकमित्रांचे मनोमन आभार मानले.

आमच्या मित्रांमुळे ही स्वतंत्रता संग्राम मोहीम सर्वच बाबतीत संस्मरणीय झाली होती. नवीन ओळखी, नवीन माहिती, नवे अनुभव यांच्याबरोबरच काहीतरी वेगळं केल्याचं समाधान जाणवत होतं. ध्येयवेड्या क्रांतिकारकांच्या बलिदानाप्रती जो कृतज्ञ भावाग्नी मनी चेतवला गेला होता, तो कधीच विझणार नव्हता. मुंबईच्या गर्दीत हरवून काही अंशी बोथट झालेल्या आमच्या संवेदना नामक संगिनीला आता तीक्ष्ण धार चढली होती.

एकमेकांचा निरोप घेऊन आम्ही आपापल्या डेऱ्यांत दाखल झालो तरी अजूनही नजरेसमोर 'गरूडभरारी' घेत होते ते गडावर घेतलेल्या शपथेचे शब्दन् शब्द... !

"महाराज...,

ह्या राष्ट्राला परकीय आक्रमकांनी लादलेल्या ८०० वर्षाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठीच तुम्ही अवतरलात !

१८० दुर्गांची बांधणी करुन, स्वराज्याची स्थापना करण्यासाठी तुम्ही आयुष्याची ३५ वर्ष खर्ची घालतीत ! त्यामुळेच आम्ही आज निर्भीडपणे आणि ताठ मानेने जगतोय !

आम्ही भारताचे सुजाण नागरीक ईश्वरासमक्ष प्रतिज्ञा करतो की आम्ही राष्ट्राचे मानबिंदू असलेल्या ह्या किल्ल्यांचा आदर राखू आणि त्यांचं संरक्षण करु.

ह्या राष्ट्राचे जबाबदार आणि चारित्र्यवान नागरीक होण्याची आणि तुमची ध्येयं पूर्ण करण्यास पात्र होण्याची आम्ही शपथ घेतो !

आम्ही,
तुमचे प्रजाजन !"

।। वंदे मातरम् ।।

- निरंजन सरडे
- संघमित्रा मेंगळे